

УДК 330.341:332.9

**ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ЗМІСТУ
ІНСТИТУТУ КОНСАЛТИНГУ В УКРАЇНІ****Кленін О.В., к.е.н.***ДВНЗ «Приазовський державний технічний університет» б.м. Маріуполь*

У статті проведено дослідження теоретичних засад інституціональної архітекtonіки, яка виступає фундаментальною структурою інститутів, в якій інститут консалтингу має знаходитися у взаємодії з іншими як ієрархічна функціональна структура. Розглянута структурна позиція консалтингу в національній інноваційній системі як окремого елемента інноваційної структури. Доведений авторський погляд на призначення консалтингу в зв'язку зі зміною цільових орієнтирів ринку консалтингових послуг, що дозволить розглядати консалтинг в Україні за рівнями (державного і приватного) для розширення змістовної наповненості функціональних напрямків. Сформульована авторська позиція відносно визначення змісту інституту консалтингу в Україні за складовими елементами. Передбачено, що розвиток інституту консалтингу буде відбуватися через способи та форми регулювання (пряме та непряме адміністрування, ринкове та внутрішньо фірмове саморегулювання).

Ключові слова: консалтинг, національна інноваційна система, структура, ринок консалтингових послуг, інститут консалтингу

UDC 330.341:332.9

**FEATURES OF FORMATION THE CONTENT
OF INSTITUTE OF CONSULTING IN UKRAINE****Klenin O., PhD in Economics***Pryazov State Technical University, Mariupol*

The theoretical bases of institutional architectonics, which serves the fundamental structure of the institutions in which the consulting institution must be in communication with the other as a hierarchical functional structure, have been investigated in the article. The structural position of the consulting in the national innovation system as a separate element of the innovative structure has been analyzed. The author has presented the own view on the purpose of consulting in connection with the change of the targets at the consulting services market which would examine consulting in Ukraine by levels (public and private) to expand the content of fullness the functional areas. The author's position regarding the definition of content of institute of consulting in Ukraine for the components has been presented. It is envisaged that development of the institute of consulting would occur through the methods and forms of regulation (direct and indirect administration, market self-regulation and corporate self-regulation).

Keywords: consulting, national innovation system, structure, market of consulting services, institute of consulting

Актуальність проблеми. В існуючих умовах загострення конкурентної боротьби підприємства прагнуть до збільшення своїх прибутків, що потребує використання відповідних механізмів та інструментів стратегічної орієнтації, а також методів, здатних налагодити процес ефективного виробництва та управління. Необхідною умовою ефективної роботи стратегічного консалтингу в системі управління інноваційним розвитком підприємств є забезпечення прав власності на фактори виробництва. З інституційної точки зору, ця умова мотивує до створення та збільшення якісних консалтингових послуг з мінімальними витратами. Тобто консультанти, в умовах жорсткої конкуренції, прагнуть надавати професійні послуги на базі стандартів професійної діяльності, норм та правил. У такому випадку інституціональні зв'язки стануть імперативами розвитку як самої сфери консалтингу так і підготовки його консультантів. Враховуючи вищенаведені складності, питання інституційних умов консалтингової діяльності є актуальними.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Питання інституційного забезпечення консалтингової діяльності розкрито у роботах вітчизняних науковців В. Верби [1], С. Козаченка, В. Новицького, О. Довгого [2], Ф. Хміля. Однак в сучасних умовах ведення цілісної системи соціально-економічного розвитку супроводжується становленням відповідної інституціональної архітектоники суб'єкта господарювання як ієрархічної структурно-функціональної взаємодії суб'єктів різних рівнів. Тому більш детально потрібно розглянути питання щодо особливостей формування інституціональної архітектоники суб'єктів господарювання, встановити її взаємозв'язок з національною інноваційною системою та визначити зміст інституту консалтингу в Україні.

Метою статті є обґрунтування особливостей змісту інституту консалтингу в Україні.

Виклад основного матеріалу дослідження. В економічній теорії питання дослідження інституційних аспектів набуло широкого поширення в працях зарубіжних науковців. Представниками старого інституціоналізму – американськими економістами Т. Вебленом (1857–1929), Д. Коммонсом (1862–1945), У. Мітчеллом (1884–1948) інститути уперше були введені в предмет економічної теорії. Узагальнений

варіант нової інституціональної теорії був розроблений Д. Нортом, який сформував концепції інститутів та інституціональної динаміки. Д. Норт розглядає інститути як певні «правила гри в суспільстві, створені людиною, обмежувальні рамки, які організують взаємовідносини між людьми» [3, с.17]. З 60-х рр. ХХ ст. неокласичної теорії формуються нові наукові напрямки, які розвиваються на межі економічної теорії та інших суспільних наук (соціології, політології, та ін.) і називаються «новий інституціоналізм» або неоінституціоналізм [4, с.27].

У процесі соціально-економічного розвитку відбулися зміни у поведінці працівників підприємства або людського капіталу, що супроводжувалися перетвореннями у організаціях (тобто групах, фірмах, державі тощо). У таких умовах вплив інститутів був спрямований на людський капітал як неподільне ціле будь-якої організаційної структури, або іншими словами – інституціонального суб'єкту. Поряд з цим, організаційна структура, яка регулює відносини інституціональних суб'єктів, продукує норми поведінки, та підпорядковує діяльність людського капіталу певній стратегії, колективним цілям. Процес досягнення цілей організації перетворює ці суб'єкти у агентів інституційних змін. Все це і спровокувало появу інституціональної архітекtonіки.

У більш широкому сенсі напрямок «інституціональна архітекtonіка» (інституціональної структура) було введено в науковий оборот колективом відомих українських учених, серед яких А.А. Гриценко [5, с.7–26], В.М. Тарасевич [6, с.117–132], С. І. Архієреєв [7, с.15–20], В. В. Дементьєв [8, с.69–85] та багато інших. Інституціональна архітекtonіка виступає «фундаментальною структурою інститутів, та складається із правил, норм, стереотипів, традицій, закладів та інших соціальних утворень у їх співвідношенні з суттю та загальним естетичним планом побудови цілісної соціальної системи» [6, с. 9]. На відмінну від поняття «інститут», який розглядається як частина соціальної та економічної реальності, архітекtonіка, як поняття, за своїм змістом є категорією цілісності. Тобто вона відображає співвідношення частин і цілого.

На авторський погляд інституціональна архітекtonіка виступає фундаментальною структурою інститутів, які треба розглядати як продукти свідомості людського капіталу, що створюють форми регулювання (традиції, права, норми, санкції) та типи поведінки людини як суб'єкта господарювання. Інституціональна архітекtonіка суб'єкта господарювання

обов'язково повинна мати ієрархічну структурно-функціональну взаємодію суб'єктів різного рівня, в якій вони взаємно доповнюють один одного, залишаючись відносно самостійними в процесі суспільного відтворення. Це наводить на думку, що архітектоніка суб'єкта господарського розвитку дозволяє описати цілісні взаємозв'язки між різними рівнями інституціональної системи, їх поведінку під впливом змін зовнішнього середовища та забезпечити якісні умови щодо задоволення постулітарних потреб завдяки впровадженню інноваційних технологій.

Інституціональна архітектоніка стратегічного консалтингу в системі управління інноваційним розвитком підприємства не є випадком. Організаційна структура консалтингової компанії, яка має за орієнтацію регулювання відносин інституціональних суб'єктів, утворює норми поведінки, спрямовує та підпорядковує діяльність людського капіталу (консультантів) певній стратегії та цілям розвитку. Крім того, стратегічний консалтинг як суб'єкт розвитку інституціональної архітектоніки знаходиться не як окремий інститут, а в дієвій взаємодії з іншими у процесі надання своїх послуг, одна із основних цілей яких підвищення рівня інноваційного розвитку.

Історичний огляд природи інноваційного процесу, здійснений відомим науковцем Р. Росвеллом, засвідчує, що інноваційний розвиток ішов від простих лінійних до складніших нелінійних моделей інноваційного процесу [9]. Першим (1950 – середина 1960-х рр.) сформувався підхід, згідно з яким інноваційний процес розглядався як лінійне здійснення науково-дослідницької, науково-технічної, виробничої діяльності та маркетингу. У літературі ця концепція дістала назву «технологічного поштовху» (technology push). Її прихильники — М. Туган-Барановський, Й. Шумпетер, К. Фрімен, Н. Розенберг, Р. Нельсон, А. Філіпс та ін. – стверджують, що вихідними для інноваційного процесу є науково-технічні передумови [10].

Згодом, на початку 1970-х — у середині 1980-х рр. на основі синтезу двох попередніх підходів з'явилася модель взаємодії технологічних можливостей з потребами ринку, в якій враховується взаємозв'язок між різними елементами інноваційного процесу. Так, зокрема, дослідженнями встановлено, що в США співвідношення часток технологічних нововведень, ініційованих попитом та розвитком науки, становить, відповідно, 70 % до 30 % [11].

До 80-х рр. ХХ ст. більшість країн застосовували традиційні інструменти регулювання інноваційної діяльності, що не брали за основу специфіку процесів технологічних змін. Це характеризувалося елементами неокласичної теорії, за якою інноваційний процес виглядає як односпрямований ланцюжок причинно-наслідкових зв'язків: створення інтелектуальних ресурсів як об'єктів прав інтелектуальної власності — промислове освоєння — просування до сфери споживання інноваційної продукції. Однак наголос у цьому ланцюгу ставився державою, яка спроможна підтримувати фундаментальні дослідження у комплексі з заходами щодо розвитку конкуренції та посиленням правового захисту інтелектуальної власності.

З 1990-х рр. і по сьогоднішній день домінує модель стратегічної інтеграції, особливими рисами якої є тісний зв'язок між всіма учасниками ринку на фоні постійного інноваційного процесу з урахуванням змін зовнішнього середовища. Дана модель інноваційної діяльності є нелінійною, тобто між суб'єктами виробничих відносин встановлюється система зв'язків щодо інноваційної діяльності не тільки всередині підприємства, а й на міжфірмовому і навіть на міжгалузевому та міжсекторному (освіта-наука-промисловість) інституціональних рівнях. Це дало підстави Б. Лундвалу [12], К. Фріману [204] та Р. Нельсону [13] до формування теоретичних основ концепції національних інноваційних систем (скорочено – НІС), яка стала результатом складної інституціональної системи між підприємствами, університетами й державними науково-дослідними інститутами.

Сьогодні концепція НІС активно використовується розвиненими країнами світу в розробці та реалізації довгострокових планів і програм розвитку. Основною умовою застосування НІС є формування інструменту розбудови «нової економіки». У більшості випадків НІС передбачає складну організаційну структуру своїх елементів, встановлення між ними горизонтальних, вертикальних та змішаних зв'язків, а також інтеграцію з іншими інноваційними системами.

Залежно від ступеня участі та функцій, в інноваційному процесі відокремлюють два підходи до визначення основних елементів національної інноваційної системи. За першим підходом виділяють з однієї сторони інститути, що приймають активну участь у процесі виробництва, розповсюдження, використання нового знання, а з іншої –

інститути, що формують середовище для реалізації інноваційних процесів. Тобто відбувається формування двох підсистеми НІС: 1) підсистеми генерування та розповсюдження знань і 2) підсистеми інноваційної інфраструктури [14, с.83]. Близьким за змістом є підхід до структуризації елементів НІС, згідно якого основними структурними елементами даної системи є [15, с.195]: 1) генерація знань, освіта і професійна підготовка, виробництво продукції та послуг; 2) інноваційна інфраструктура, зокрема, фінансове та інформаційне забезпечення.

Згідно з іншим підходом структуризація основних елементів НІС відбувається залежно від функцій, які вони виконують в інноваційному процесі, виділяють такі основні структурні блоки [16, с.158]: I. Креативний блок або блок породження знання (університети, наукові інститути, окремі фахівці, складні соціальні мережі, що забезпечують неформальну взаємодію дослідників з різних інститутів та університетів). II. Блок трансферу технологій. III. Блок фінансування. IV. Блок виробництва. V. Блок підготовки кадрів.

Можна погодитися з думками вчених та підкреслити, що інституціональна структура НІС і в першому, і в другому випадку, буде механізми взаємовідносин між суб'єктами всередині інноваційної системи, створює передумови для прискореного переливу знань і технологій між ними, що в майбутньому визначає загальну ефективність функціонування цієї системи. За таких умов до елементів НІС в рамках країни відносять по-перше, ринки (об'єктів інтелектуальної власності, високотехнологічної продукції та послуг, факторів виробництва, зокрема — робочої сили), а, по-друге, систему нормативно-правового регулювання інноваційної діяльності та макроекономічну інноваційну політику.

У сьогоднішніх дослідженнях вчених відносно інтеграції бізнесу, науки і освіти з позиції НІС встановлено, що ефективним інструментом трансформації результатів інтелектуальної праці у реальні ринкові продукти вітчизняними науковцями визнається інноваційна структура, здатна поєднувати науково-дослідні організації та конкретні структури виробничої сфери. У результаті виробнича сфера отримує доступ до сучасних знань, а наукові заклади – до матеріальних ресурсів та розширення програм науково-аналітичної й пошукової діяльності [17, с. 3]. Однак на авторський погляд, дієвими інструменти НІС будуть тоді, коли посередником в стимулюванні інновацій стане консалтинг. Консалтинг

розглядається як важливий елемент інноваційної інфраструктури, попит на послуги якого віддзеркалює проблеми в системі управління інноваційним розвитком підприємств. Це дає підстави удосконалити основні підсистеми національної інноваційної системи, взаємозв'язки між ними та визначити місце консалтингу в ній (рис. 1).

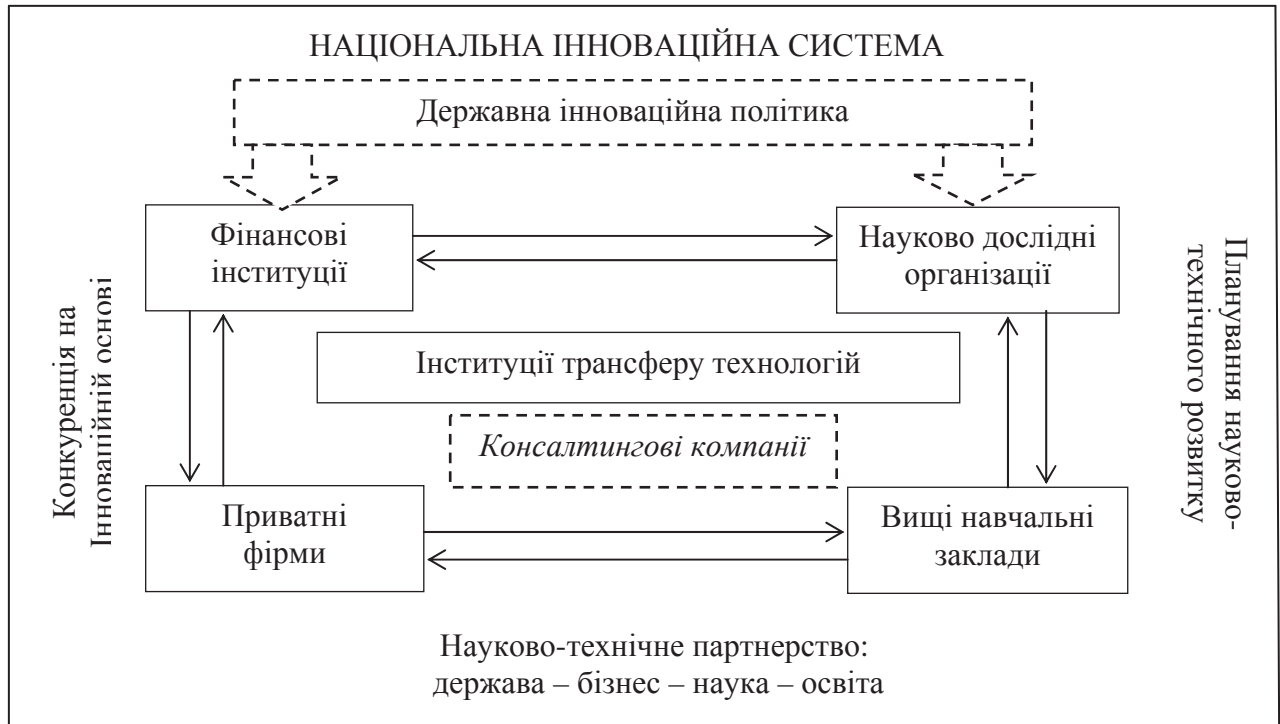

Рис. 1. Підсистеми національної інноваційної системи та взаємозв'язки між ними

Складено автором за джерелами [18; 19]

Консалтингові компанії, як елемент ринкової інфраструктури, здатні налагодити прогалини в економіці України та налагодити ефективність роботи системи управління інноваційним розвитком вітчизняних підприємств. За досвідом розвинених країн консалтингові послуги сприяють адаптації інституційних механізмів щодо інноваційної діяльності та зростанню їх інтелектуального потенціалу. Експерти зазначають: «Практикою функціонування підприємницьких структур доведено: компанії, що прагнуть досягти успіху в конкурентній боротьбі шляхом вироблення нової продукції, мають створити особливий, так званий інноваційний клімат, за якого працівник почувався б вільним, повністю мотивованим і готовим до творчої роботи» [20, с. 37]. За таких умов необхідність консалтингу в структурі національної інноваційної системи є очевидною.

Згідно розпорядження КМУ «Про схвалення Концепції розвитку національної інноваційної системи» від 2009 р. [21] до складу НІС входять такі підсистеми:

1) генерування та розповсюдження знань;

2) інноваційна інфраструктура (виробничо-технологічні структури; фінансові структури; університети, освітні центри; система експертизи; система захисту інтелектуальної власності; центри сертифікації, стандартизації й акредитації).

Консалтингу відводиться незначне місце в інфраструктурі НІС України, його діяльність відносять до «Системи захисту інтелектуальної власності» поряд з системою патентування та ліцензування. У таких обставинах головним завданням консалтингу є забезпечення авторських прав винахідників.

Вищенаведені обставини, на думку автора, потребують удосконалення місця та напрямів консалтингу в інноваційній інфраструктурі НІС, за якими надаються послуги щодо забезпечення процесів впровадження інновацій з урахуванням рівнів економічних систем. В завершених, пропонується внести зміни в інноваційну структуру НІС та представити це в новій редакції (табл. 1).

Таблиця 1 - Рівні та напрями консалтингу в інноваційній інфраструктурі НІС України

Рівні	Напрями
Сектор економіки	Система стимулювання і допомоги в забезпеченні процесу впровадження інновацій
Державний	Експертна рада Державні консалтингові компанії Державні органи, необхідні у забезпеченні процесу впровадження інновацій
Приватний	Приватні консалтингові компанії Інноваційні бізнес-інкубатори Інноваційно-технологічні та інжинірингові фірми

Авторська розробка

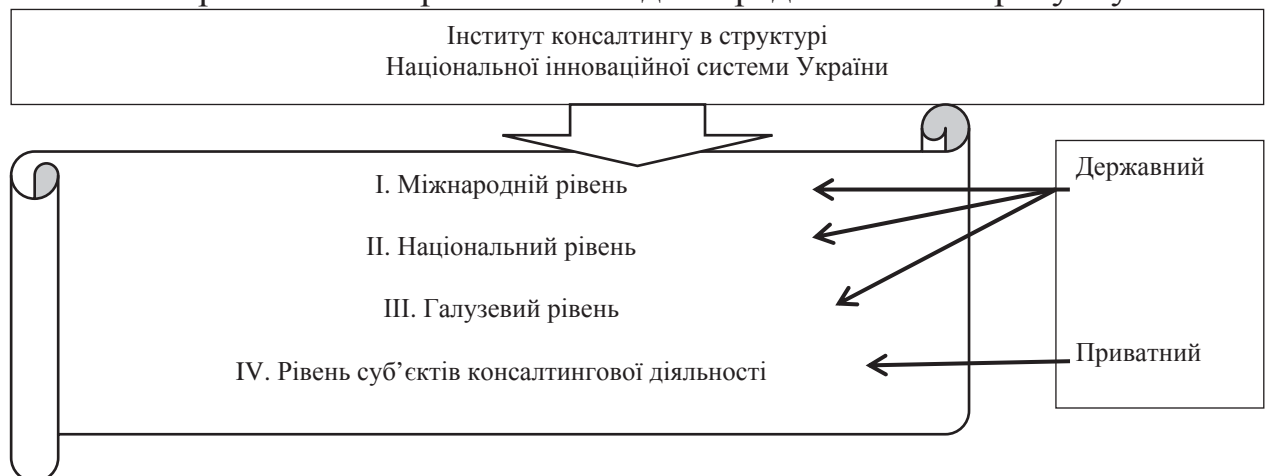
У даних обставинах, доцільно розглядати консалтингову діяльність у двох напрямках за секторами економіки. Не звертаючи увагу на напрям, завдання консалтингу єдине – це стимулювання і допомога в забезпеченні процесу впровадження інновацій на вітчизняних підприємствах будь-якої форми власності. Однак, за першим напрямом державні консалтингові компанії будуть не просто стимулювати і допомагати впроваджувати інновацій, а реалізовувати завдання інноваційної політики, що визначені у «Стратегія інноваційного розвитку України на 2010–2020 роки в умовах глобалізаційних викликів». За таких обставин держава зможе регулювати рівень активності інноваційної політики великих підприємств та сприяти

підвищенню рівня конкурентоспроможності в країні. Другий напрям консалтингової діяльності, як приватного суб'єкту на ринку послуг, стане активним посередником реалізації інноваційних програм на середніх та малих підприємствах, де рівень інноваційності залежить від бажання власників підприємств та стратегічних цілей щодо розвитку свого бізнесу.

У процесі дослідження автором встановлено, що на державному рівні поки що не визначені правові аспекти регулювання консалтингової діяльності в Україні. Відповідно до Закону України «Про ліцензування певних видів господарської діяльності», консалтинг не включено до наявного переліку ліцензованих видів. Автором запропоновано визначати консалтинг, зокрема стратегічний, в українському класифікаторі видів економічної діяльності (КВЕД) за секцією М «Професійна, наукова та технічна діяльність» за розділами 69-73 (окрім розділу 74) та класифікаторі професій, як консультування з питань керування.

Розгляд вищенаведених питань доводить, що брак інститутів та інституцій, які регулюють консалтингову діяльність підсилюється недосконалим інформаційним забезпеченням вітчизняних консалтингових компаній, відсутністю даних про їх звітність, агентів та ринки послуг. Це дає підстави до виникнення необхідності формувати його інституційну форму в структурі національної інноваційної системи України. Створення інституційного базису консалтингу, який супроводжується становленням інституціональної архітектури, забезпечить організацію, управління та регулювання консалтингової діяльності не як окремого інституту, а в дієвій взаємодії з іншими суб'єктами господарювання у процесі здійснення партнерських відносин. Інститут консалтингу в системі Національної інноваційної системи України за авторським поглядом представлено на рисунку 2.

*Рис. 2. Схема ієрархії норм інституту консалтингу в структурі Національної інноваційної системи України
Складено автором*

На думку автора інститут консалтингу в Україні є необхідним процесом для інтернаціоналізації та інтеграції консалтингової діяльності, який передбачає стандартизацію та уніфікацію норм та правил їх функціонування як на вітчизняному ринку послуг так і на міжнародному. Встановлення рівнів ієрархії у складових інституту консалтингу можливо лише для рефлексивних норм, зміст яких створюється нормативно-правовими актами відповідного рівня в характерній гармонізації «зверху вниз». Однак правові норми консалтингової діяльності, які мають місце за кордоном, мають різний зміст процесів регулювання правовідносин між державою і консалтинговою діяльністю або між консалтингом та підприємством-замовником. У цьому випадку, структура національного рівня (Національної інноваційної системи), що буде регулювати консалтингову діяльність, повинна відповідати міжнародним вимогам.

Зміст інституту консалтингу в Україні за сутністю повинний відповідати наступним вимогам:

- бути гармонізованим відповідно до вимог Європейського Союзу та інших розвинених країн;
- відповідати рівню розвитку соціально-економічних відносин в системі держава – консалтингова-компанія – підприємства;
- формувати передумови для подальшого розвитку інституціонального середовища консалтингової діяльності.

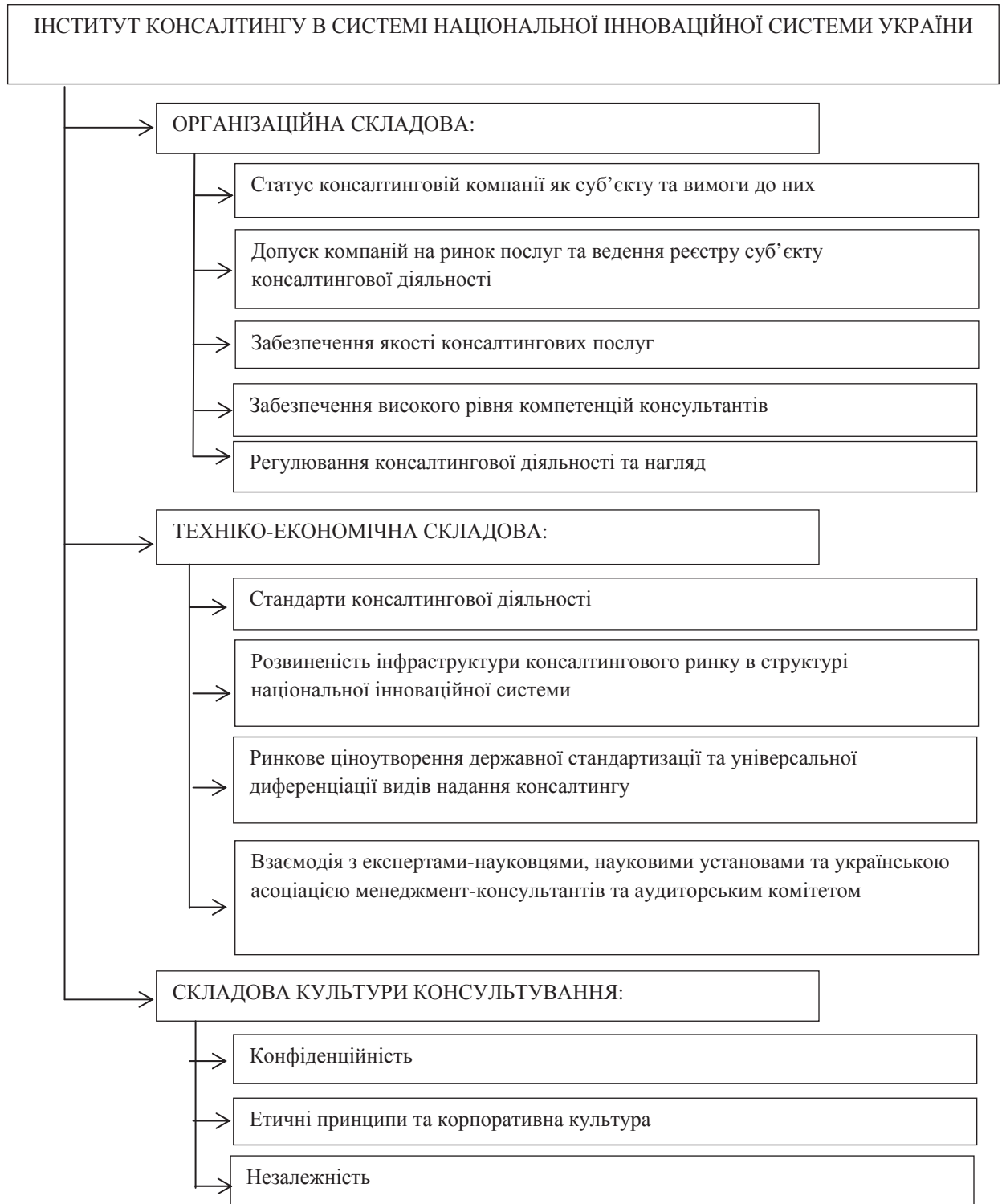
Створення інституту консалтингу у першу чергу пов'язується з організаційними процесами налагодження професійної діяльності компанії з надання консалтингових послуг. Такий підхід дозволяє автору відокремити наступні складові консалтингової компанії: 1) організаційну; 2) техніко-економічну; 3) культуру консультування. Зміст кожної складової інституту консалтингу наведено на рисунку 3.

Враховуючи обмеження на діяльність господарюючих суб'єктів з боку інституціонального середовища, яке одночасно стимулює їх до підвищення рівня конкурентоспроможності, побудовано концептуальну модель формування та розвитку інституту консалтингу (рис. 4).

Висновки. Таким чином, у результаті дослідження з'ясовано:

Інституціональна архітектура виступає фундаментальною структурою інститутів повинна мати ієрархічну структурно-функціональну взаємодію суб'єктів різного рівня, які треба розглядати як

продукти свідомості людського капіталу, що створюють форми регулювання (традиції, права, норми, санкції) та типи поведінки людини як суб'єкта господарювання.

Рис. 3. Складові елементи інституту консалтингу в структурі національної інноваційної системи України

Складено автором

1) Це дозволить забезпечити якісні умови щодо задоволення постутилітарних потреб завдяки впровадженню інноваційних технологій.

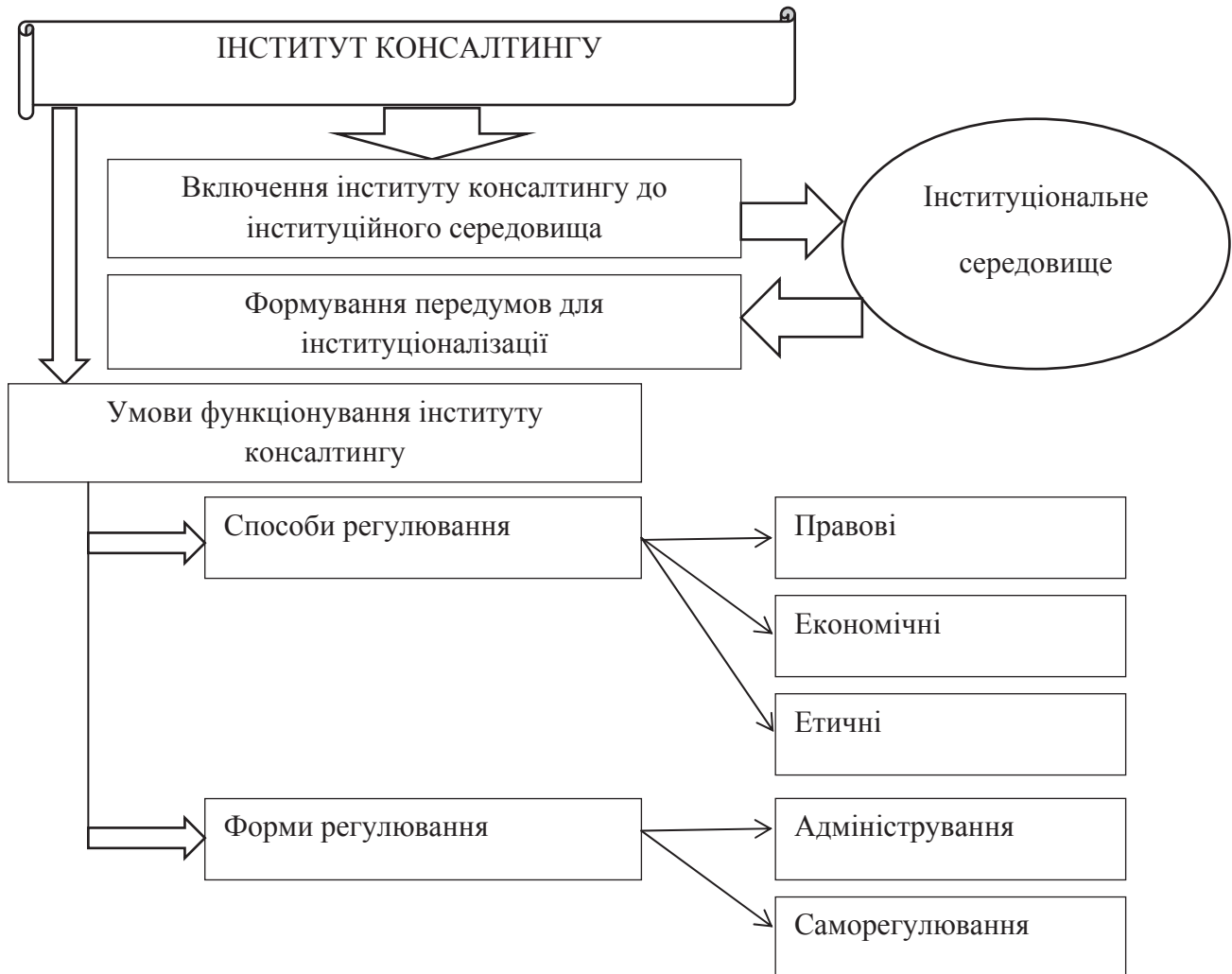

Рис. 4. Концептуальна модель формування та розвитку інституту консалтингу

Складено автором

2) Дієвими інструменти національної інноваційної системи будуть тоді, коли посередником в стимулюванні інновацій стане консалтинг, який розглядається як важливий елемент інноваційної інфраструктури, попит на послуги якого віддзеркалює проблеми в системі управління інноваційним розвитком підприємств. У даних обставинах, доцільно розглядати консалтингову діяльність у двох напрямках за секторами економіки: державний та приватний. Однак у процесі впровадження інновацій на вітчизняних підприємствах будь-якої форми власності завдання консалтингу полягає в стимулюванні інноваційного розвитку.

3) Враховуючи досвід міжнародних консалтингових компаній щодо створення інституційного середовища ринку консалтингу автором запропоновано запровадження інституту консалтингу, який буде включати з одного боку, віднесення інституту консалтингу до інституціонального середовища, а з іншого – формування передумов для інституціоналізації. Передбачено, що розвиток інституту консалтингу буде відбуватися через способи та форми регулювання (пряме та непряме адміністрування, ринкове та внутрішньо фірмове саморегулювання).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Верба В. А. Управлінське консультування: концепція, організація, розвиток : монографія / В. А. Верба. – К. : КНЕУ, 2011. – 327 с.
2. Козаченко С. В. Консалтинг у сучасній ринковій економіці / С. В. Козаченко, В. Е. Новицький, О. С. Довгий / Ін-т. міжнар. економіки і міжнар. відносин НАН України. – К. : Арістей, 2006. – 380 с.
3. Норт Д. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики / Д. Норт ; пер. с англ. А. Н. Нестеренко. – М. : Начала, 1997. – 180 с.
4. Олейник А. Н. Институциональная экономика : учеб. пособ. / А. Н. Олейник. – М. : Инфра-М, 2002. – 416 с.
5. Інститут довіри в координатах економічного простору-часу : монографія / А.А. Гриценко, Т. І. Артёмова, Т. О. Кричевська [та ін.] ; за ред. чл.-кор. НАН України А. А. Гриценка. – К. : НАН України, Ін-т екон. та прогнозув., 2012. – 212 с.
6. Институциональная архитектура и динамика экономических преобразований / под. ред. д-ра экон. наук А. А. Гриценко. – К. : Форт, 2008. – 928 с.
7. Архиреев С. И. Трансакционные издержки и неравенство в условиях рыночной трансформации / С. И. Архиреев. – Харьков : Бизнес Информ, 2000. – 288 с.
8. Дементьев В. В. Экономика как система власти / В. В. Дементьев. – Донецк : Каштан, 2003. – 403 с.
9. Rothwell R. Successful industrial innovation: critical success factor for the 1990s / R. Rothwell // R&D Management. – 1992. – № 22 (3). – P. 221–239.
10. Длинные волны: НТП и социально-экономическое развитие / С. Ю. Глазьев [и др.]. – Новосибирск : Наука, 1991. – 224 с.
11. Кутейников А. А. Искусство быть новатором: мировой опыт рискованного бизнеса / А. А. Кутейников. – М. : Знание, 1990. – 64 с.
12. National Innovation Systems: Towards a Theory of Innovation and Interactive Learning / ed. B-Å. Lundvall. – London : Pinter, 1992. – 317 p.

13. National Innovation Systems. A Comparative Analysis / ed. R. R. Nelson. – Oxford : Oxford University Press, 1993. – 560 p.
14. Багрова І. В. Національна інноваційна система України: характеристика та проблеми становлення / І. В. Багрова, О. Л. Черевко // Вісник ДДФА: Економічні науки. – 2010. – № 2. – С. 81–90.
15. Карпунь І. Н. Структура і середовище національної інноваційної системи України / І. Н. Карпунь // Науковий вісник НЛТУ України. – 2010. – Вип. 20.14. – С. 193–200.
16. Побірченко В. В. Національні інноваційні системи в глобальній економіці / В.В. Побірченко // Ученые записки Таврического национального университета имени В. И. Вернадского. – 2011. – Т. 24 (63), № 1. – С. 155–163. – (Серия «Экономика и управление»).
17. Натрошвілі С. Г. Ефективна інтеграція бізнесу, науки і освіти як умова зростання вартості компаній в постіндустріальній економіці / С. Г. Натрошвілі // Проблеми науки. – 2012. – № 1. – С. 2–8.
18. Иванов В. В. Национальные инновационные системы: опыт формирования и перспективы развития / В. В. Иванов // Инновации. – 2002. – № 4. – С. 11–18.
19. Федірко О. А. Національні інноваційні системи країн високого конкурентного статусу / О. А. Федірко // Управління міжнародною конкурентоспроможністю в умовах глобалізації економічного розвитку : у 2 т. : монографія / Д.Г. Лук'яненко, А.М. Поручник, Л. Л. Антонюк [та ін.] ; за заг. ред. Д. Г. Лук'яненка, А. М. Поручника. – К. : КНЕУ, 2006. – Т 1. – С. 679 – 714.
20. Притуляк Н. М. Інтелектуальний капітал суб'єктів інноваційної діяльності / Н.М. Притуляк // Фінанси України. – 2001. – № 12. – С. 30–40.
21. Про схвалення Концепції розвитку національної інноваційної системи : розпорядження Кабінету Міністрів України від 17 червня 2009 р. № 680-р [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/680-2009-%D1%80>